

УДК 94(477)
ББК Т3(4Ук)6-4
В42

Жодну з частин цього видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

Рекомендовано до друку вченю радою історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 10 від 22 жовтня 2015 р.)

Авторський колектив: *Володимир В'ЯТРОВИЧ, Сергій ГРОМЕНКО,
Максим МАЙОРОВ, Іван ПАТРИЛЯК, Яна ПРИМАЧЕНКО, Андрій РУККАС*

Під загальною редакцією Яни ПРИМАЧЕНКО

Координатор серії «Історія без цензури» Кирило ГАЛУШКО

Рецензенти:
Геннадій Боряк, доктор історичних наук,
член-кореспондент НАН України

Громадський просвітницький проект «LIKBEZ. Історичний фронт»

LIKBEZ. історичний фронт

Дизайнери обкладинки Кирило Ткачов, Владислав Прокопів

У оформленні обкладинки використано
фото лейтенантів армії США та СРСР на фоні пропагандистського плакату
«Схід і Захід зустрічаються» на Ельбі

Популярне видання

Від Рейхстагу до Іводзіми. У полум'ї війни. Україна та українці у Другій світовій

Керівник проекту *В. В. Столяренко*
Відповідальний за випуск *І. Г. Веремій*
Редактор *О. О. Старова*
Художній редактор *Ю. О. Сорудейкіна*
Технічний редактор *В. Г. Євлахов*

Підписано до друку 10.11.2016.
Формат 84x108/32. Друк офсетний.
Гарнітура «Minion Pro». Ум. друк. арк. 18,48.
Наклад 17 000 пр. Зам. № 6-11-2907.

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
Св. № ДК65 від 26.05.2000
61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а
E-mail: cop@bookclub.ua

Віддруковано у ПРАТ «Харківська книжкова фабрика “Глобус”»
61052, м. Харків, вул. Різдвяна, 11.
Свідоцтво ДК № 3985 від 22.02.2011 р.
www.globus-book.com

-
- © Д. Вортман, карти, 2017
© В. М. В'ятрович, С. В. Громенко, М. В. Майоров,
І. К. Патриляк, Я. Л. Примаченко, А. О. Рук-
кас, текст, 2017
© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвіл-
ля», видання українською мовою, 2017
© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвіл-
ля», художнє оформлення, 2017

Вступ

Книга «Від Рейхстагу до Іводзіми» хронологічно завершує 10-томну серію «Історія без цензури», яка вже рік із вами — нашими шановними уважними та подекуди критичними читачами. Це останнє вагоме слово нашої науково-популярної добірки й водночас прелюдія до нових, позасерійних видань «Клубу Сімейного Дозвілля» та громадського проекту «LIKBEZ. Історичний фронт». Минулий рік засвідчив, що історія цікавить українського читача, що його турбують різні періоди та проблеми й що, зрештою, наше минуле невищерпне. Це є показником не лише зростання загальнокультурного інтересу, а й важливості для звичайних громадян історичних тем як запоруки розуміння сьогодення та завтрашнього дня.

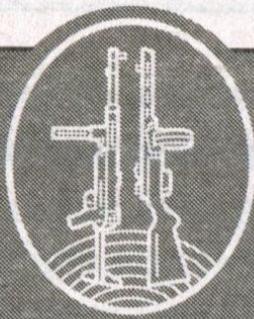
Цікавість до минулого на тлі драм та інтриг «високої» й «низької» політики, пропагандистських битв та кризи звичного «післявоєнного» світового ладу зумовлює інтерес до історії Другої світової війни. Багатоступінчаста хронологія, специфіка різних періодів, двоїсті уявлення про агресорів та жертв і ціла низка масштабних трагедій, що фундаментально позначилися на історичній пам'яті кількох народів, — усе це Друга світова війна. Доля нашої Батьківщини в ній є не винятково, але по-особливому драматичною: українці були найбільшим бездержавним народом Європи, який узяв участь у воєнних подіях у кількох частинах світу в складі десятка армій різних держав і територія якого зазнала нищівних руйнувань та стала полем нелюдських експериментів і злочинів тоталітарних режимів. І тоді ж відновився придушений

у 1920-х рр. український національно-визвольний збройний рух, той рух Опору, який не вичерпався в 1945 р.

З огляду на всі окреслені проблеми лише академічний історіографічний вступ до цієї книжки мав би становити десь 50 сторінок. Але це науково-популярне видання, і ми поки не можемо дозволити собі таке. Скажемо лише, що на сторінках запропонованої книжки кілька вельми знаних українських істориків виклали сучасний погляд на зазначені проблеми. У виданні використані всі сучасні здобутки української й за кордонної історичної науки. Зі списком цих фундаментальних праць читач може ознайомитися наприкінці книжки, якщо йому захочеться продовжити вивчення драматичних подій Другої світової війни. Ми намагалися розповісти про складне просто, але зрозуміло, що догодини всім неможливо. Та й немає потреби: якщо сперечаються історики, то чого очікувати від пересічних громадян? Але підставою для висновків і позиції наших авторів є факти, котрі можна перевірити. Тому ми впевнені в тому, як і що пишемо.

Запрошуємо читачів поцінувати нову працю «LIKBEZ». І якщо вона вам сподобається, друзі, шукайте наші наступні, уже позасерійні видання. А їх тепер буде чимало...

*Координатор громадського просвітницького проекту
«LIKBEZ. Історичний фронт»
Кирило Галушко*



ЗАРУЧНИЦЯ ГЕОПОЛІТИКИ: УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПЕРЕДОДНІ ТА НА ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939—1941 рр.)

**Українське питання в міжнародних
відносинах наприкінці 1930-х рр.
Пакт Молотова — Ріббентропа**

З приходом у 1933 р. до влади в Німеччині нацистської партії, лідери якої відкрито декларували необхідність геополітичних змін у Європі, «українська проблема» набула новогозвучання в устах європейських дипломатів, політиків і журналістів.

Українське Закарпаття, яке в міжвоєнні роки перебувало в складі ЧСР, стало об'єктом торгів між Німеччиною, Угорщиною, Польщею та Радянським Союзом. Українські політичні угруповання, стимульовані напівофіційними заохоченнями з Берліна, активізували свою діяльність, спрямовану на здобуття автономії Карпатської України, передбаченої чехословацькою

конституцією. Побоюючись перетворення Карпатської України на непідконтрольний осередок української державності, протест проти автономізації краю висловили Будапешт, Варшава, Бухарест і Москва.

28—30 вересня 1938 р., під час сумновідомої Мюнхенської конференції, було вирішено долю Судетської області, а вже 21 жовтня А. Гітлер ухвалив рішення щодо остаточного розгрому «залишкової Чехії». Одразу після Мюнхена свої територіальні претензії до пошматованої країни висунули Угорщина й Польща. У контексті цих амбіцій дедалі гострішим ставало питання українського Закарпаття. 8 жовтня 1938 р. Закарпаття було проголошено автономією в складі ЧСР, а 10 жовтня празький уряд оголосив про перетворення Чехословаччини на федерацію трьох державотворчих суб'єктів — Чехії, Словаччини та Підкарпатської Русі (з 3 грудня 1938 р. — Карпатської України).

Динамічні державотворчі процеси, які розгорнулися в Карпатській Україні, стали каталізатором антипольських виступів на території Галичини та Волині. Варшавський уряд дедалі наполегливіше порушував питання про ліквідацію української автономії в ЧСР.

Демонструючи свою всесильність у сфері встановлення кордонів і вирішення долі народів, нацисти 2 листопада 1938 р., під час засідання так званого Віденського арбітражу, частково задовольнили претензії Будапешта, передавши Угорщині південні регіони Закарпаття з найбільшими містами Ужгородом, Мукачевим, Береговим і стратегічною залізницею.

Практично вся європейська дипломатія та преса в листопаді 1938 р. були переконані, що А. Гітлер перетворить залишок Карпатської України на плацдарм для нападу на СРСР. Однак на зламі 1938—1939 рр. події дістали новий, несподіваний розвиток. 6 січня 1939 р. на переговорах міністра зовнішніх справ Польщі Ю. Бека з Й. Ріббентропом було безпосередньо розглянуто українське питання. Й. Ріббентроп заявив, що Німеччина використовувала Карпатську

Україну лише для того, аби «заподіяти шкоду росіянам», а «українська проблема», на його думку, була цілковитим «привілеєм Польщі». 26 січня 1939 р., знову відвідавши Берлін, Ю. Бек дістав запевнення від німецьких урядовців у тому, що Німеччина готова віддати Польщі територію України до Дніпра та Чорного моря.

Захоплені ідеями можливого союзу з Німеччиною у війні за українські землі, польські лідери прогавили наближення катастрофи власної держави. Привабливі обіцянки з боку А. Гітлера і його дипломатів були вдалим камуфляжем справжніх намірів нацистів і щодо України, і щодо Польщі. На зламі 1938—1939 рр. німецький канцлер дійшов висновку, що Німеччина сягнула піку своєї мілітарної переваги над іншими державами Європи, тож має скористатися сприятливим моментом для початку війни.

8 березня 1939 р., виступаючи у вузькому колі представників військового командування та партійного керівництва, А. Гітлер наголосив на тому, що до 15 березня має бути ліквідована Чехо-Словаччина, після чого настане черга Польщі. Протягом 1940—1941 рр. А. Гітлер планував здійснити розгром Франції й підкорити Британію. Перспектива війни з Польщею й західними демократіями поставила перед німецькою дипломатією важке завдання — якимось чином нейтралізувати СРСР і змусити Москву не втрутатися в європейський конфлікт.

Оскільки проблема Карпатської України була основною перешкодою на шляху до радянсько-німецького порозуміння, рішення щодо майбутньої долі маленької української автономної держави було ухвалене без зволікань. 14 березня 1939 р. угорські війська з благословення А. Гітлера атакували українське Закарпаття. 15 березня Сойм Карпатської України ухвалив декларацію про незалежність і звернувся до німецького консула Гофмана з пропозицією, щоб Німеччина взяла під свій патронат Закарпаття, як і Словаччину. Відповідь із Берліна, безпосередньо від канцелярії А. Гітлера, надійшла

миттєво: регіон без опору мав увійти до складу Угорщини. Президент Карпатської України А. Волошин відкинув німецький ультиматум. Героїчний спротив Української Карпатської Республіки був потоплений у крові угорськими гонведами — «українська проблема» вкотре була принесена в жертву геополітичним інтересам могутніх європейських гравців.

Розправившись із залишками Чехословаччини в середині березня 1939 р., німецький фюрер уже 3 квітня 1939 р. віддав наказ про підготовку нападу на Польщу, а 11 квітня підписав план війни з нею (план «Вайс»). Відтак «українське питання» знову стало актуальним для політичних ігор, які вела Німеччина.

Дізнавшись про плани Німеччини розгромити Польщу (найбільшого й наймогутнішого союзника Британії та Франції на Сході Європи), замість того аби вступити у війну із СРСР за Україну, французи й британці звернулися до Кремля з пропозицією розпочати переговори щодо можливого підписання договору про двосторонню взаємодопомогу.

Переговори між Москвою та західними демократіями відверто насторожували Берлін. У якості контрзаходу німці вирішили вкотре розіграти «українську карту». Щоб активізувати український рух у Західній Україні, представники німецької військової розвідки (абверу) встановили контакт із лідером ОУН А. Мельником і зуміли переконати його в необхідності координувати зусилля ОУН із Німеччиною, незважаючи на те, що німці зрадили Карпатську Україну. Співробітники абверу наголошували на тому, що передання Угорщині Закарпаття було лише тактичною поступкою, необхідною для майбутнього відродження української державності на більшості територій України.

Демонструючи свою «добру волю» щодо українців, представники абверу визволили з угорського полону 400 карпатських січовиків. А 15 серпня 1939 р. керівництво абверу отримало дозвіл на створення з частини колишніх карпатських січовиків українського диверсійного загону під кодовою

назвою «Bergbauernhilfe» («Допомога горянам»). Український легіон із 200 осіб очолив полковник Р. Сушко. Формування цієї військової сили стало важливим чинником тиску на Кремль для німецької дипломатії.

Паралельно з розігруванням «української карти» німецькі дипломати гарячкою шукали способи порозуміння з диктатором СРСР Й. Сталіним. 2 серпня 1939 р. голова МЗС Й. Ріббентроп особисто поспілкувався з радянським представником у Берліні Г. Астаховим, запевнивши його, що Німеччина «прихильно ставиться до Москви», і водночас запропонувавши Кремлю визначитися, підтримає СРСР Францію та Британію чи Німеччину. У разі прихильності Кремля до Німеччини Й. Ріббентроп обіцяв, що всі проблеми між Балтійським та Чорним морями Берлін розв'язуватиме спільно з Москвою. Стосовно Польщі Й. Ріббентроп натякнув на можливість спільнотого вирішення долі цієї країни й запропонував радянському представникові подумати щодо того, аби СРСР підпорядкував східну частину польської держави, тобто території Західної України та Західної Білорусії.

12 серпня 1939 р. (у той самий день, коли до Москви прибула англо-французька місія) новий радянський нарком закордонних справ В. Молотов повідомив через Г. Астахова, що радянський уряд готовий вести переговори з Берліном. А 15 серпня 1939 р. Й. Ріббентроп передав через німецького посла в Москві Ф. Шуленбурга своє особисте звернення до В. Молотова. Справжнім автором послання був А. Гітлер. У своєму зверненні нацистський лідер запевняв радянський уряд у тому, що між німецьким національним соціалізмом і радянським соціалізмом дуже багато спільногого, а причиною непорозумінь між двома країнами є тільки спроби їх розсварити з боку «західних капіалістичних демократій». У посланні також було відзначено, що нацисти готові спільно з комуністами розв'язувати всі проблеми в Східній Європі та прагнути тісної економічної співпраці між Третім Рейхом і СРСР.

З 16 серпня 1939 р. між представниками німецького та радянського закордонних відомств розпочалися активні переговори. Німецький посол Ф. Шуленбург щодня відвідував керівника наркомату закордонних справ В. Молотова. 18 серпня 1939 р. Ф. Шуленбург повідомив Берлін про готовність Радянського Союзу укласти торговельно-кредитну угоду, а потім підписати пакт про ненапад.

19 серпня 1939 р. представники Німеччини та СРСР підписали економічний договір. Того ж дня В. Молотов передав до Берліна проект пакту про ненапад між двома країнами. Угода про ненапад гарантувала А. Гітлеру спокій на східних кордонах Німеччини й дозволяла, «не озираючись», воювати з Польщею, Францією та Британією.

Того ж дня сталася ще одна важлива історична подія. Саме 19 серпня 1939 р. Й. Сталін публічно заявив про необхідність підштовхнути Європу до нової війни, яка стане увертюрою до «світової революції». Виступаючи на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) за участі провідних діячів Комінтерну, Й. Сталін підкреслив: «Питання миру чи війни вступає в критичну для нас фазу. Якщо ми укладемо угоду про взаємну допомогу з Францією та Великою Британією, Німеччина відмовиться від Польщі й почне шукати «модус вівенді» із західними державами. Війна буде відвернута, але в майбутньому події можуть набути загрозливого для СРСР характеру. Якщо ж ми приймемо пропозицію Німеччини про укладення пакту про ненапад, вона, звісно, нападе на Польщу, і втручання Франції та Британії в цю війну стане неминучим. Західна Європа зазнає серйозних хвилювань і безладдя. У цих умовах у нас буде чимало шансів лишитися осторонь від конфлікту, і ми зможемо сподіватися на наш вигідний вступ у війну. Досвід двадцяти останніх років показує, що в мирний час неможливо мати в Європі настільки сильний комуністичний рух, щоб більшовицька партія змогла захопити владу. Диктатура цієї партії стає можливою лише в результаті великої війни. Ми зробимо свій вибір, і він зрозумі-

лий. Ми повинні прийняти німецьку пропозицію й ввічливо відіслати назад англо-французьку місію»¹.

21 серпня 1939 р. радянська дипломатія мала вирішити ще одне важливe завдання — перервати співпрацю з англо-французькою місією. Саме цього дня в перемовинах було досягнуто значних успіхів. Однак опівдні до кімнати переговорів увійшов ад'ютант К. Ворошилова Р. Хмельницький і передав наркомові оборони СРСР записку від особистого секретаря Й. Сталіна О. Поскрьобишева: «Кліме! Коба велів згортати шарманку!» Виконуючи волю Й. Сталіна, К. Ворошилов без пояснення причини перервав переговори, незважаючи на активні протести англійців і французів.

А. Гітлер із нетерпінням чекав на відповідь із Москви, тож, коли ад'ютант приніс йому коротеньку телеграму від Й. Сталіна, німецький канцлер радісно вигукнув: «Вони в моїх руках! Я знову взяв гору! Я маю в кишені весь світ!»

Аналогічно радість із приводу майбутнього підписання угоди з А. Гітлером висловлював і радянський диктатор. Однак при цьому Й. Сталін аж ніяк не прагнув ділити з А. Гітлером світ, очевидно вважаючи, що земна куля, зображена на радянському гербі, має цілком підпорядковуватися єдиній волі комуністичного тирана. Зокрема, маршал Г. Жуков згадував, що Й. Сталін «був переконаний, що він, спираючись на пакт, обведе А. Гітлера навколо пальця». Це підтверджував і М. Хрущов, який у спогадах залишив такі слова Й. Сталіна

¹ Текст виступу Й. Сталіна був опублікований французькою агенцією «Гавас», яка отримала його з «надійних швейцарських джерел». Очевидно, що текст цієї промови передав на Заході хтось із європейських комуністів, керівників Комінтерну. 30 листопада 1939 р. Й. Сталін особисто дав інтерв'ю газеті «Правда» (що він робив лише у виняткових випадках), почавши запопадливо заперечувати «брехливе повідомлення» агентства «Гавас». Радянська історична наука й пропаганда впродовж 50 років відкидали факт не лише виступу Й. Сталіна, а навіть розширеного засідання Політбюро 19 серпня 1939 р. Уперше підтвердив реальність такого засідання відомий радянський історик і біограф Й. Сталіна Д. Волкогонов. 16 січня 1993 р. в інтерв'ю газеті «Ізвестія» він підкреслив, що особисто читав протоколи того історичного зібрання. 1994 року російський історик Т. Бушева вперше опублікувала в журналі «Новий мир» повний текст виступу Й. Сталіна 19 серпня 1939 р., знайдений в колишньому таємному фонді «спецхрана СРСР». Пізніший аналіз тексту документа підтвердив авторство Й. Сталіна.